

- **Nawu wa Nkondletelo wa Mfikelelo** eka Vuxokoxoko wu tiyisisa leswaku mfanelo ya wena ya mfikelelo eka vuxokoxoko ku suka eka Mfumo na tikhamphani to ka ti nga ri ta mfumo ya sirheleriwa.
- **Mitwanano ya Mphakelo ya Vukorhokeri** exikarhi ka mabindzu na Mfumo yi fanele ku nyikiwa eka tiwebusayiti ta timasipala.
- U nga ha tlhela u ngenisa xivilelo eka **Mulawuri wa Swikweleti wa Rixaka**, (0860 627 627), **Musirheleri wa Rixaka** (0800 11 20 40) kumbe **SAHRC** loko u ehleketelela vukungundzwani.

Xiave xa SAHRC

Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga (SAHRC) i huvo leyi tiyimelaka leyi yi tumbuluxiweke hi Vumbiwa ku **veka tihlo, ku sirhelela na ku kondletela** ku fikeleriwa ka timfanelo ta ximunhu etikweni ra ka hina.

Afrika-Dzonga yi na yin'wana ya mipimo ya le henhla ya vusweti na ku nga ringani. Vanhu lava nga swela lava ku ehleketeliriwaka ku va 16 wa timiliyoni a va na mfikelelo wo enela eka nkululo loko 3.5 wa timiliyoni ta vanhu lava nga swela a va na mfikelelo eka mati.

SAHRC yi amukerile swivilelo swo tala eka mati na nkululo. Hi koxa vutihlamuleri bya Mfumo eka ku humelerisa timfanelo leti, naswona hi ta ya emahlweni hi veka tihlo eka miangulo ya vona.

Vanhu va nyika Mfumo matimba ya wona kutani Mfumo wu fanele ku korhokela vanhu. Lava nga na matimba va fanele ku yingisela lava nga swela kutani va tumbuluxa swintshunxo leswi swi tirhaka.

Hambileswi SAHRC yi nga na vuswikoti byo tsongahala na swipfuno, ya kota ku tirha na Mihlangano ya Kavanyisa ka 9 na tiNGO ku pfuneta vaakandhawu na ku tiyisisa leswaku mfumo wu phakela vukorhokeri bya wona.

Xivono xa SAHRC i ku cinca rixaka, ku sirhelela timfanelo na ku vuyisa xindzhuti!

Handle ka SAHRC, ku na mihlangano yo tala leyi yi nga ku pfunaka. Yin'wana ya mihlangano leyi yi hlengeletile xiletelo xa **'Making Local Government Work: An Activist's Guide' (Ku Endla Mfumo wa Miganga wu Tirha: Xiletelo xa Mugingiriki)**, lexi xi kumekaka eka Inthanete na le ka tihofisi ta xifundzankulu ta SAHRC.

TIHLANGANISE NA HINA

Webusayiti: www.sahrc.org.za
Imeyili: info@sahrc.org.za

Hofisi Nkulu

Forum 3, Braampark Office Park, Braamfontein, JOHANNESBURG
☎ (011) 877 3600 • Fekisi: (011) 403 0684

Eastern Cape

4th Floor, Oxford House, 86–88 Oxford Street, EAST LONDON
☎ (043) 722 7828 • Fekisi: (043) 722 7830

Free State

50 East Burger Street, 1st Floor TAB Building BLOEMFONTEIN
☎ (051) 447 1133 • Fekisi: (051) 447 1128

Gauteng

2nd Floor, Forum 3, Braampark Office Park, 33 Hoofd Street, Braamfontein, JOHANNESBURG
☎ (011) 877 3750 • Fekisi: (011) 403 0668

KwaZulu-Natal

First Floor, 136 Margaret Mncadi, DURBAN
☎ (031) 304 7323/4/5 • Fekisi: (031) 304 7323

Limpopo

1st Floor, Office 102, Library Garden Square, Corner of Schoeman and Grobler Streets, POLOKWANE
☎ (015) 291 3500 • Fekisi: (015) 291 3505

Mpumalanga

4th Floor Carltex Building, 32 Bell Street, NELSPRUIT
☎ (013) 752 8292 • Fekisi: (013) 752 6890

Northern Cape

45 Mark and Scott Road, Ancorley Building, UPINGTON
☎ (054) 332 3993/4 • Fekisi: (054) 332 7750

North West

170 Klopper Street, RUSTENBURG
☎ (014) 592 0694 • Fekisi: (014) 594 1089

Western Cape

7th Floor, ABSA Building, 32 Adderley Street, CAPE TOWN
☎ (021) 426 2277 • Fekisi: (021) 426 2875

XITSONGA

Mfanelo ya ku Kuma Mati na Nkululo

Mati i vutomi, Nkululi i xindzhu

Xiletelo xa SAHRC xa mfanelo ya wena ya ku kuma mati na nkululo

Vana va kombisa ku vilela ehenhla ka ku pfumaleka ka swihambukelo (Sowetan, 11 Mudyaxihi 2012)

Mfanelo ya wena ya ku kuma mati na nkululo

Vumbiwa bya Riphabuliki ya Afrika-Dzonga byi vula ku "Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku kuma swakudya swo enela na mati".

Nawu wa Vukorhokeri bya Mati wu vula ku:

- Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya mfikelelo eka mphakelo wa masungulo wa mati na nkululo.
- Nhlango wun'wana na wun'wana wa vukorhokeri bya mati wu fanele ku teka magoza ya ku humelerisa timfanelo leti.
- Masipala wun'wana na wun'wana wu fanele ku kunguhata, eka Kungu ra Nhluvukiso wa Vukorhokeri bya Mati (WSDP) ra wona ku humelerisa timfanelo leti.
- Mfanelo leyi nakambe yi tekeriwa enhlokweni hi Huvo ya Timfanelo ta Ximunhu ya UN.

Xana i mani a nga na vutihlamuleri bya mphakelo wa mati na nkululo?

MFUMO:

- Mfumo wa Rixaka wu fanele ku lawula swipfuno swa mati.
- Timasipala ti na vutihlamuleri bya mphakelo wa vukorhokeri bya mati na nkululo. Ti fanele ku pfapfarhuta makungu ya mphakelo.
- Nawu wa hina wu tekela enhlokweni leswaku mfumo a wu boheki ku phakela vukorhokeri lebyi eka munhu un'wana na un'wana XIKAN'WEKAN'WE. Hambiswiritano, wu fanele ku va na KUNGU leri nga lo tlangandla erivaleni leri nga na marimba ya mikarhi na mipimanyeto ku phakela vukorhokeri lebyi na ku engetela mfikelelo.
- Mfumo wu fanele ku endla tano handle ka ku pfumala timfanelo tin'wana ta masungulo.

Timasipala to tala ti tikatse eka tikhamphani to ka ti nga ri ta mfumo eka mphakelo wa vukorhokeri. **Mitwanano ya Mphakelo wa Vukorhokeri** i tikontiraka exikarhi ka tikhamphani na timasipala leti ti hi byelaka leswaku vukorhokeri byi fanele ku phakeriwa. Masipala wu tama wa ha ri na vutihlamuleri bya vukorhokeri lebyi naswona wu fanele ku vona leswaku tikhamphani leti ta tihlamulela. Tikontiraka na tona ti fanele ku kumeka eka vaaki ku va nyika vuxokoxoko.

Mfumo wu fanele ku phakela **vukorhokeri bya masungulo bya mati na nkululo:**

- 6000 wa tilitara hi muti hi n'hweti
- Mpimo wa nkholuko lowu nga riki ehansi ka 10 wa tilitara hi minete
- Eka 200 wa timitara ta xitandi
- A ku na mutirhisi a nga ta va a ri hava mati eka ku tlula 7 wa masiku hi lembe
- Xihambukelo kumbe xihambukelo xa magoji xo tala xa vaaki lexi nga na nkholuko wa moya, lexi nga hlayiseka, xo tshembeka, lexi nga onhiki mbangu, lexi olovaka ku xi endla xi tshama xi basile, lexi xi nyikaka xihundla na nsirhelelo ehenhla ka maxelo, lexi nghenisaka moya, lexi nga riku na risema ngopfu naswona xi sivelaka ku nghena ka tinhongana na swidyi swin'wana leswi rhwalaka mavabyi.

Mfumo wu fanele wu tlhela wu nyika **dyondzo** hi matirhiselo ya mati na rihanyu ra masungulo na nsivelamavabyi.

VUTIHLAMULERI BYA WENA:

- Vaakatiko va fanele ku endla ku Mfumo na vanwa'kontirakatara va tihlamulela.
- Mati i xitirhisiwa xo pfumaleka naswona ya lava ku hlayisiwa.

U na vutihlamuleri byo hlayisa mati hikwalaho tiyisisa ku tirhisa mati hi ku siyela mundzuku na hi vukheta.

Mfumo wa Miganga wu fanele wu endla ku vamabindzu va tihlamulela eka vukorhokeri bya vona lebyi va byi phakelaka naswona vaakatiko va fanele ku endla Mfumo wu tihlamulela. Tikhamphani letikulu ti tirhisa mati yo tala kambe ti hakela tihakelo ta le hansi naswona a swi talangi va hakela ku va va vanga nthyakiso.

Vukorhokeri bya Wena bya Mahala bya Masungulo

Afrika-Dzonga yi na pholisi ya vukorhokeri bya mahala bya masungulo (pholisi ya lava nga swela) ku katsa na mati, gezi na ku rhwaliwa ka thyaka ka ro tiya.

- Muti wun'wana na wun'wana wu fanele wu kuma 6000 wa tilitara ta mati hi n'hweti mahala. Mati lama ya tshamaka ya tirhisiwa ya fanele ku hakeleriwa. Mati ya xavisiwa hi tharifi leyi tlakukaka leswi swi vulaka leswaku loko u ma tirhisa swinene, ya durha swinene.
- Timasipala to hambana ti na tipholisi to hambana ta mphakelo wa mati ya mahala na nkululo. U nga ha kuma vukorhokeri lebyi xikan'wekanwe kumbe u nga ha boheka ku tsarisa ku kuma vukorhokeri lebyi.

VUTISA MASIPALA WA KA N'WINA LESWI PHOLISI YA WONA YI VULAKA SWONA

Ku humelela yini loko u nga hakeleli vukorhokeri bya wena?

Milawu yi vula ku mati ya wena ya ta tsemiwa kumbe ya tsongahatiwa loko u nga hakeleli vukorhokeri bya wena **KAMBE**, a wo na swi pfuketani wo tsemeriwa. Masipala wu fanele ku rhanga wu ku tivisa hi mayelana na kungu ra wona ra ku tsema mati ya wena. U na mfanelo yo nghenisa xivilelo hi xiboho xa vona.

Swipimelo swa hina xa Matiko ya Misava

- Xana mati yo enela na ku va ya nkarhi hinkwawo ya **KUMEKA**? Xana ku na swivevukisi swa nkululo swo enela. Xana mikarhi yo rindzela ya amukeleka?
- Xana xiyimo xa mati xi **HLAYISEKILE** ku tirhisiwa? Xana swivevukisi swa nkululo hi leswi nga swa nsivelamavabyi naswona swi **HLAYISEKILE** ku tirhisiwa?
- Xana swivevukisi leswi swa **AMUKELEKA** hi ku ya hi mfuwo? Xana swivevukisi leswi kongomanaka na rimbewu ro karhi swi lulamisiwile? Xana swa tiyisisa xihundla na xindzhuti?
- Xana vukorhokeri bya **FIKELELEKA** eka munhu un'wana na un'wana? Xana u hlayisekile loko u karhi u tirhisa swivevukisi leswi?
- Xana nxavo wa vukorhokeri bya nkululo na mati wa **KOTEKA** lero a wu heti ntamu wa vuswikoti bya wena ku hakelela swilaveko?

Hikwalaho ka yini mfikelelo eka mati na nkululo wu ri na nkoka eka xindhuti xa munhu?

Mfanelo yin'wana na yin'wana leyi nga eka Vumbiwa bya hina ya ringana. Timfanelo ti na vuxaka. Tanihi xikombiso loko ku ri hava mati, swa tika ku dyondza exikolweni na ku kuma dyondzo.

Timfanelo hinkwato ta nghenanghenana na ku va na vuxaka exikarhi ka tona. Mfanelo ya ku kuma mati na nkululo yi na vuxaka eka timfanelo ta ku kuma vutomi, xindzhuti, rihanyu, tindlu, swakudya, dyondzo, nsirhelelo wa miri, ndzingano wa rimbewu, na ntshimbiso ehenhla ka xihlawuhlauwu. Ku pfumaleka ka mfikelelo eka mati na nkululo ku na mitshikelelo yo tala yo biha. Tanihi xikombiso:

- Ku hangalaka ka mavabyi yo siveleka yo tanihi nchuluko na kholera.
- Vana, ngopfungopfu vanhwanyana, va tala ku tshika xikolo loko ku nga ri na swihambukelo.
- Ku na ku tirhisiwa loko engetelekeke ka swibedhile na titlilini.
- Vanhu va xwa entirhweni naswona a va humesi ntshovelo.
- Vamanana va chava ku ya eswihambukelweni nivusiku hi chava ku xanisiwa.

Xana ndzi kuma njhani ku pfuniwa?

- U na mfanelo ya ku kuma vukorhokeri bya mahala NASWONA u na mfanelo yo tiva ku hikwalaho ka yini u nga kumi vukorhokeri byo enela
- U fanele ku byela Masipala wa wena, Khanselara wa Wadi kumbe Mutirhi wa Nhluvukiso wa Miganga loko u hlangana na swiphiqo.
- SAHRC na Mhlangano ya Kavanyisa ka 9 na tiNGO na swona swi nga pfuneta ku kuma vuxokoxoko lebyi u byi lavaka. Endzela webusayiti ya hina **www.sahrc.org.za**